



Asya Studies

Academic Social Studies / Akademik Sosyal Araştırmalar

Year: 7 - Number: 25 p. 233-244, Autumn 2023

Tokyo Türk Maslahatgüzarlığının 1934 Tarihli Raporuna Göre şarkî Türkistan'daki Gelişmeler*

Developments in East Turkestan According to the 1934 Report of the Tokyo Turkish Chargé D'affaires

DOI: <https://doi.org/10.31455/asya.1326201>

Araştırma Makalesi /
Research Article

Makale Geliş Tarihi /
Article Arrival Date
12.07.2023

Makale Kabul Tarihi /
Article Accepted Date
23.08.2023

Makale Yayın Tarihi /
Article Publication Date
30.09.2023

Asya Studies

Dr. Öğr. Üyesi Coşkun Kumru
Pamukkale Üniversitesi / İnsan ve
Toplum Bilimleri Fakültesi / Tarih
Bölümü

ckumru@pau.edu.tr

ORCID: 0000-0001-5852-6855

* "COPE-Dergi Editörleri İçin Davranış Kuralları ve En İyi Uygulama İlkeleri" beyanları: Bu makale için herhangi bir çıkar çatışması bildirilmemiştir. Bu makale, İntihal.net tarafından taranmıştır. Bu makale, Creative Commons lisansı altındadır. Bu makale için etik kurul onayı gerekmemektedir.

Öz

Türkiye Cumhuriyeti uluslararası arenadaki gelişmeleri çok yakından izlemekte, sadece Batı dünyasına değil Doğu dünyasına da özel bir önem vermekteydi. Bu noktada Tokyo Türk Maslahatgüzarlığı, Türkiye Cumhuriyeti'nin Uzak Doğu'da ve Türkistan'da vuku bulan gelişmeleri takip edebilmesi noktasında bir kaynak görevi üstleniyordu. Maslahatgüzarlığın raporları Türk Hariciyesi için birinci dereceden kıymet taşıymaktaydı. Tokyo Maslahatgüzarlığı, şarkî Türkistan'ın ahvali hakkında kapsamlı bir rapor hazırlayarak 21 Nisan 1934 tarihinde Hariciye Vekâletine sunmuştur. Vekâlet, söz konusu raporun bir suretini 27 Mayıs 1934 tarihinde Riyaset-i Cumhuri Umumi Kâtipliği, Büyük Erkân-ı Harbiye Reisliği ve Dahiliye Vekâletine takdim etmiştir. Maslahatgüzar Nebil Batı tarafından hazırlanan çok gizli ibareli rapor, sekiz bölüm ve ekler kısımlarından oluşmaktadır. Söz konusu raporda Çin, İngiltere, Rusya ve Japonya'nın şarkî Türkistan'a yönelik politikaları, şarkî Türkistan Cumhuriyetinin kuruluşuna giden süreç ve Asya'da vuku bulan gelişmelere dair değerlendirmeler başta olmak üzere pek çok mesele teferruatlı olarak ele alınmaktadır. Diğer taraftan Türk maslahatgüzar, Türkistan meselesinin yabancı matbuattaki yansımalarını da yakından takip etmiş ve bu hususta Türk Hariciyesini bilgilendirmiştir. Uzak olmayan bir gelecekte Asya meselesinin bel kemiğini Türk meselesinin teşkil edeceğini düşünöen Batı, şarkî Türkistan istiklal hareketi ve Cumhuriyetin tesisinde Türk inkılâbının kuvvetli tesirinin altını çizmektedir. Çalışmamızda şarkî Türkistan'da yaşanan gelişmelerin Tokyo Maslahatgüzarlığının hazırlamış olduğu rapora nasıl yansıldığı ve Türk Dış politikası bağlamında ne şekilde ele alındığı incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tokyo Maslahatgüzarlığı, şarkî Türkistan, şarkî Türkistan Cumhuriyeti, Nebil Batı, Rapor

Abstract

The Republic of Turkey was following the developments in the international arena very closely, giving special importance not only to the Western world but also to the Eastern world. At this point, the Tokyo Turkish Charge d'Affaires was acting as a resource for the Republic of Turkey to follow the developments in the Far East and Turkestan. The reports of the charge d'affaires were of primary importance for the Turkish Foreign Ministry. Tokyo Charge d'Affaires prepared a comprehensive report on the situation of Eastern Turkestan and submitted it to the Ministry of Foreign Affairs on April 21, 1934. The Ministry presented a copy of the report to the General Secretary of the Presidency of the Republic, the Chief of the Military Staff and the Ministry of Internal Affairs on 27 May 1934. The top-secret report prepared by Charge d'affaires Nebil Batı consists of eight chapters and appendices. In the report, many issues, especially the policies of China, England, Russia and Japan towards Eastern Turkestan, the process leading to the establishment of the Eastern Turkestan Republic and the evaluations on the developments in Asia, are discussed in detail. On the other hand, the Turkish chargé d'affaires closely followed the reflections of the Turkestan issue in the foreign press and informed the Turkish Foreign Ministry on this matter. Batı, which thinks that the Turkish issue will constitute the backbone of the Asian issue in the near future, underlines the strong influence of the Turkish revolution in the establishment of the Eastern Turkestan independence movement and the Republic. In our study, it was examined how the developments in Eastern Turkestan were reflected in the report prepared by the Tokyo Charge d'affaires and how they were handled in the context of Turkish foreign policy.

Keywords: Tokyo Charge d'Affaires, Eastern Turkestan, East Turkestan Republic, Nebil Batı, Report

Citation Information/Kaynakça Bilgisi

Kumru, C. (2023). Tokyo Türk Maslahatgüzarlığının 1934 Tarihli Raporuna Göre şarkî Türkistan'daki Gelişmeler. *Asya Studies-Academic Social Studies / Akademik Sosyal Araştırmalar*, 7(25), 233-244.

GİRİŞ

Türkistan karalar okyanusunun ortasında olması sebebiyle her çağda dikkatleri üzerine çeken önemli bir coğrafya olmuştur. Tarih boyunca pek çok çekişme ve mücadelenin ana eksenini Türkistan üzerinde yoğunlaşmıştır. Türk yurdu, memleketi, ili anlamına gelen, Asya ile Avrupa arasında adeta bir köprü vazifesi gören Türkistan, jeo-politik ve jeo-stratejik bakımdan çok mühim bir konuma sahiptir. Yeraltı-yerüstü kaynakları bakımından oldukça zengin bir coğrafya olan Türkistan topraklarında tarih boyunca çeşitli Türk devletleri kurulmuş, bu coğrafya pek çok istilalara maruz kalmıştır. Uygur Türklerinin anavatanı olan Şarkî Türkistan, Türk tarihinin başlangıç noktası ve “Asya Kıtasının Kalbi” olarak adlandırılan Türkistan’ın önemli bir bölümünü teşkil etmektedir. Şarkî Türkistan; kuzeyde Rusya, batıda; Batı Türkistan coğrafyasını oluşturan Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan, güneyde; Afganistan, Pakistan, Hindistan ve Tibet, doğuda; Çin ve kuzey-doğuda Moğolistan ile çevrilidir.

Çinliler uzun mücadelelerden sonra 1877’de Kaşgar dâhil olmak üzere bütün Şarkî Türkistan’ı işgal ettiklerini duyurdular. 1882’de Şarkî Türkistan’ın adını *Hsin-chiang (Xin-jiang)* yani “yeni ele geçirilmiş toprak” olarak değiştirdiler. 1884’te Doğu Türkistan (Sinkiang/Sincan) vilâyetini kurdular (Taşağıl, 2012: 559). Şarkî Türkistan Çin’in işgal bölgeleri içinde en geri kalmış coğrafya idi. Ülke, Çin askeri memurları eliyle mutlakiyet ile idare ediliyordu. Türklerin yurdunda sosyal hayat, imtiyazlı sınıf olan Çinliler ile hiçbir hak sahibi olmayan Türkistanlılar arasında iki sınıfa bölünmüş durumdaydı (Hayit, 1995: 307). Çinliler Şarkî Türkistan’a tam olarak hâkim olduktan sonra kendilerine karşı direniş gösteren kitlelere karşı acımasız bir siyaset izlemişler, türlü zulümlere imza atmışlardır. Türk ve Türkistan kelimelerinin kullanımını yasaklayan Çinliler, Türklerin millî ve manevî haysiyetlerini zedeleyecek acımasız tedbirleri yürürlüğe koymuşlardır.

Türkistan’daki Çin hakimiyeti zaman içerisinde zayıflamaya başlayınca yabancı nüfuzun Türkistan’a girmesi de kolaylaştı. Birinci Dünya Savaşı’nın sonlarına kadar İngiltere ve Rusya’nın kuvvet oyunları noktasında Türkistan’daki vaziyet esas olarak değişmedi. 1920’den itibaren Türkistan’ın hemen hemen istiklalini eline aldığı çeşitli yerel hükümdarların idaresi altında bulunduğu bir devir başladı. 1920’li yılların sonlarına doğru Rusya’nın bölgeye yönelik nüfuzunu daha da kuvvetlendirdiği görüldü (Eberhard, 1995: 326). 1928’de Şarkî Türkistan valisi Yang’ın suikast sonucunda öldürülmesinden sonra onun yerine atanan Chin Shu-jen, Şarkî Türkistan halkına maddi manevi baskı uygulamaya başladı. Bu yıllarda Çin’in güney ve güneybatı kısımlarını kontrol eden Çan Kay Şek önderliğindeki milliyetçi Çin hükümeti Şarkî Türkistan’ı da kontrol altına almıştı. Vali Chin, bölgeye tam bir sömürge sistemi uygulayarak ihtiyaç duyduğu maddi gücü halktan temin etmeye çalıştı. Yönetimin getirdiği ağır vergiler, hac yasağı ve yüzlerce Çinli ailenin Kumul bölgesine yerleştirilmesi halkın isyanına neden oldu (Saray, 2015: 314-315).

Şarkî Türkistan halkının isyanı sonucunda zor duruma düşen Vali Chin, Ruslara müracaat etti. Şarkî Türkistan üzerindeki nüfuzlarını güçlendirmek isteyen Ruslar Vali Chin ile gizli bir ticaret anlaşması yapmayı başardı. Bu anlaşma imzalandıktan sonra Ruslar Chin’e askeri malzeme ve pek çok yardım gönderdiler. Bu durum Şarkî Türkistan’ın Rusların eline geçmesi için kurulmuş ilk tuzaktı (Buğra, 1952: 33-34). Sovyet hükümeti Çarlık Rusyası’nın Türkistan politikasına varis olmakla beraber bu politikaya daha çok hız vermiş ve daha tesirli olmaya başlamıştı. Sovyet hükümetinin kuruluşu ile yan yana Şarkî Türkistan’da birbirini takip eden genel valiler gittikçe Rusların taleplerini kabul etmek zorunda kalıyorlardı (Kurban, 2020: 22). Sovyet desteğini alarak Kumul üzerine yürümek isteyen Vali Chin’e Çinli Müslüman General Ma-Zhongying engel oldu. Kumul’da ayaklananların yardımına koşan General Ma, Şarkî Türkistanlıların mağlubiyetlerine izin vermemişti. Ma, Uygurların 1931’de Çinli yetkililere karşı ayaklanmasının doğrudan nedeni oldu ve görünüşte yerel Müslümanları desteklemek için ordularını Şarkî Türkistan’a getirdi (Dillon, 2004: 20). 1931’de burayı işgal etti. Kumul’u alamadı ve bacağından yaralandı. Sovyet müdahalesi olmasaydı eyaletin kontrolünü ele geçirebilmesi mümkün görünüyordu. Nisan 1933’te Kaşgar’a ve o yılın temmuz ayında Sovyet topraklarına çekildi (Forbes, 1986: 245). Kumul’da başlayan milli ayaklanma diğer bölgelerde halkı Çin zulmüne karşı harekete geçirmişti. Turfan’da Maksut, Mevsul ve Mahmut Muhiti kardeşler, Karaşehir’de Hafız Bey, Bügür ve Kuçar’da Timur Bey, Hoten’de Mehmet Emin Buğra¹ ve Sabit Damolla Bey, Kaşgar’da Osman Bey, Altay’da Şerif Han Töre Bey ayaklanmalara önderlik eden kişiler olmuştur (Saray, 2015: 318).

¹ Şarkî Türkistan’ın güneyindeki Hoten şehrinde bir İslâm alimi olan Mehmet Emin Buğra, 1932’de Ulusal Devrim Komitesi’ni kurdu ve Şarkî Türkistan’ın güneyinde kısa ömürlü ilk Doğu Türkistan Cumhuriyeti’nin (1933-1934) kurulmasına yardım etti. Komite hem “Uygur milliyetçisi” hem de “Türk milliyetçisi” olarak tanımlandı, ancak Mehmet Emin’in sonraki yazıları ve eylemleri onun ikincisine meylettğini gösterdi. Daha geniş bir Türk devleti kurmaya yönelik ilk adım olarak Uygurları Çin kontrolünden kurtarmayı

Çeşitli mücadelelerden sonra İli vilayeti ve Urumçi'ye bağlı birkaç kaza dışında bütün Şarkî Türkistan kurtarıldı ve Kaşgar'da 12 Kasım 1933'te Şarkî Türkistan Cumhuriyeti ilân edildi. Türk liderler böylece bağımsız "Şarkî Türkistan" devletini kurmayı başardılar (Dwyer, 2005: 91). Kumul ayaklanmasının lideri Hacı Hoca Niyaz bu müstakil cumhuriyetin Cumhurbaşkanı, Şarkî Türkistan'ın münevver din alimlerinden Sabit Damolla ise Başbakan seçildi. Bir kabine teşkil edilerek anayasa hazırlandı (Alptekin, 1985: 264; Baysun, 1945: 187). Cumhuriyet güçlü bir İslâmî karaktere sahipti (Béller-Hann, 2008: 59). Cumhuriyet mevcudiyetini sürdürebilmek noktasında Çin ve Rus tehlikesine karşı çareler aramaya başladı. Şarkî Türkistan Cumhuriyeti hükümeti bir yandan kurtarılmış olan bölgeleri çarpışmalarla korumaya çalışırken, diğer yandan da cumhuriyetin yapısını anayasa ile takviye etmeye uğraşıyordu (Hayit, 1995: 311-313).

Hoca Niyaz ve Sabit Damolla'nın her ikisi de Şarkî Türkistan Cumhuriyeti'nin yönetiminde olmalarına rağmen, aslında onların iki farklı fraksiyonu idare ettiklerini belirtmekte fayda vardır. Kumul İsyanı'nın lideri olarak Hoca Niyaz, Şarkî Türkistan'ın doğusundaki Kumul ve Turfan bölgelerinden gelen asilerden oluşan ve kademeli olarak batıya, Kaşgar'a doğru çekilen güçlere liderlik ederken, Sabit Damolla, Hoten arasındaki bölgede aktif olan milliyetçi bir grubun başındaydı. Sabit Damolla, daha ziyade Şarkî Türkistan İstiklal Hareketi'nin ruhani lideri pozisyonundaydı (Ke, 2018: 34).

Şarkî Türkistan Cumhuriyeti bugünkü Sincan'ın geniş topraklarının yalnızca küçük bir bölümünü kapsıyordu ve dış saldırılar kadar iç anlaşmazlıklarla da mücadele etmek zorundaydı (Bovingdon, 2004: 18). Çinli müslüman General Ma Zhongying, Şarkî Türkistan üzerine yürüyüşe geçince Sovyetler Birliği duruma müdahil oldu. Sovyetler'le yapılan çatışmalarda yenik düşen General Ma 21 Mart 1934'te Kaşgar'a girdi. Bunun üzerine Şarkî Türkistan hükümeti Kaşgar'dan çekildi. Hoten'i Çinliler'den kurtaran Mehmed Emin Buğra da Sovyetler karşısında tutunamadı. Sonunda Sovyetler'in barış teklifini kabul etmek zorunda kaldılar (Taşağıl, 2012: 559). Çinlilerin gözünden isyan olarak nitelendirilen bu girişim Haziran 1934'te kontrol altına alınmış oldu (Lattimore, 1950: 67). Esasen Türkistan istiklal mücadelesinin siyasi programı yalnızca bazı şehirlî entelektüellere ve kırsal seçkinlerin üyelerine hitap ediyordu. Şarkî Türkistan meselesinin barışçıl çözümü, birkaç siyasetçinin bilgeliği sayesinde değil, farklı siyasi güçler arasındaki müzakerelerin sonucuydu (Gao, 2007: 203). Netice itibarıyla Şarkî Türkistan'da Yakub Bey'in devletinden sonra kurulan ikinci milli devlet de kısa ömürlü oldu. Uygurların zihninde Yakub Bey ve Şarkî Türkistan Cumhuriyetleri altındaki kısa fakat bağımsız özyönetim dönemleri, haklı iddialarının bir kanıtı olarak yer almaya devam edecekti (Gladney, 2004: 174).

Şarkî Türkistan'da yoğun mücadeleler yaşanırken genç Türkiye Cumhuriyeti de anti-revizyonist dış politika temelinde uluslararası gelişmeleri yakından takip etmiş ve 1933 tarihli Balkan Antantının hayata geçirilmesinde etkin bir rol oynamıştır. Barışçıl bir politika çizgisinde hareket eden Türkiye, Batı dünyasına özel bir önem verirken doğuda vuku bulan gelişmeleri de göz ardı etmemiştir. Bu noktada bölgede bulunan diplomatik misyonlar kanalıyla gelişme ve değişimler yakından izlenmeye çalışılmıştır. Türk Hariciyesinin Uzak Doğu ve bilhassa da Çin Türkistanı'ndaki gelişmeleri sağlıklı değerlendirebilmesi bağlamında Tokyo Maslahatgüzarlığı hazırlamış olduğu raporlar ve diplomatik faaliyetler noktasında önemli bir kaynak işlevi görmüştür.

Tokyo Türk Maslahatgüzarlığının 1934 tarihli geniş kapsamlı raporu daha önce herhangi bir araştırmada ele alınmamıştır. Çalışmamızla birlikte Türkiye Cumhuriyeti açısından stratejik bir öneme sahip olan Şarkî Türkistan meselesinin Türk dış politikası çerçevesinden nasıl değerlendirildiği ortaya konulacaktır. Batı Türkistan 1990'ların başında Sovyetler Birliği'nin çöküşüyle hürriyete kavuşabilmişken, Şarkî Türkistan bugün hâlâ Çin Halk Cumhuriyeti'nin hakimiyeti altındadır. Bu çalışma geçmişten günümüze Türk-Çin ilişkilerinde belirleyici olan söz konusu meselenin kapsamlı bir şekilde anlaşılabilmesi amacıyla hazırlanmıştır.

ŞARKÎ TÜRKİSTAN AHVÂLİ HAKKINDA RAPOR

Daimî Maslahatgüzar sıfatıyla Nebil Batı² tarafından kaleme alınan "çok gizli" ibareli rapor, 21 Nisan 1934 tarihinde Hariciye Vekâletine takdim edilmiştir. Doğu Türkistan'ın durumuna ilişkin Tokyo Türk Maslahatgüzarlığı tarafından hazırlanan raporda, bölgede yaşanan gelişmeler büyük devletlerin politik yaklaşımları penceresinden açıklanmaya çalışılmış ve sonuçları Türk dış politikası bağlamında

umuyordu. On yıl sonra Çan Kay Şek yönetimindeki Milliyetçi hükümete yakınlaştı ve İsa Yusuf Alptekin ile birlikte hizmet etti (Bovingdon, 2010: 29).

² Maslahatgüzar Nebil Batı 17.12.1931-13.2.1936 tarihleri arasında görev yapmıştır. Türkiye Cumhuriyeti Tokyo Büyükelçiliği. <http://tokyo.be.mfa.gov.tr/Mission/MissionChiefHistory> (Erişim Tarihi: 15.04.2023)

değerlendirilmiştir. Söz konusu raporda Çin, İngiltere, Rusya ve Japonya'nın bölgeye yönelik siyasetlerini yakından takip etmek mümkündür.

Raporun giriş kısmında Japon dış siyasetinin iyice anlaşılabilmesinin Asya meselesinin kökünden göz önünde tutulmasına bağlı olduğu ve Uzak Şark noktasından Asya meselesi denilince Çin ile ona birtakım bağlarla bitişik Mançurya, Çin Türkistan'ı, Moğolistan ve Tibet meselelerini anlamak lazım geldiği belirtiliyordu. Tokyo Maslahatgüzarlığı, o zamana kadar bahsi geçen mevzular hakkında müstakil ve teferruatlı haberler verilmesine vakit ve imkân bulunamadığını vurguluyor ve meselelerin farklı raporlarda parça parça bahsedildiğinin altını çiziyordu. Raporun Çin Türkistan'ı, Tibet ve Moğolistan işleri hakkında Hariciye Vekâletini aydınlatmak için yazıldığı, raporun, mevzunun çok çetin olduğu ve acele işlerin daha ziyade geri bırakılmasının doğru bulunmaması dolayısıyla üç parça halinde gönderildiği ifade ediliyordu (TDA/571/35962-141908-1, 27.05.1934: 1).

17 sayfa ve ekler bölümünden oluşan raporun “Çin Türkistan'ı” başlıklı birinci bölümü coğrafyaya dair birtakım bilgilerle başlamaktadır. Buna göre Avrupalıların Şarkî Türkistan veya Çin Türkistan'ı dedikleri ve Çinlilerin de orada yaşayan milletin ismini hiç olmazsa kendi ellerindeki haritalar üzerinden silmek için “*Sinkiang/Yeni arazi=New Dominion*” ismini verdikleri bu Türk yurdu, Kuzeydoğu'dan başlayarak Dış Moğolistan, İç Moğolistan, Çin'in Kansu vilayeti, Tibet, İngiliz Hindistan'ı, Afganistan, Tacikistan, Kırgızistan, Kazakistan Cumhuriyetleri ile Oyrat muhtar arazisi arasında bulunmaktadır. 550,579 mil murabba³ genişliğinde olan bu arazi üzerinde, 1910 tarihinde Çin Dahiliye Nezareti tarafından daha ziyade tahmin esasına dayanılarak yapılmış olup bir özeti Amerika Hariciye Nezaretinin “*Daily Consular and Trade Reports*” ismiyle çıkardığı mecmuanın 13 Temmuz 1911 tarihli nüshasıyla neşredilmiş olan nüfus yazımına göre 453,477 aile ve 2,461,000 nüfus oturmaktaydı. Çinliler bu araziye Urumçi'de meskûn bir vali vasıtasıyla idare etmekteydiler. Raporda bu arazinin idari noktadan sekiz liva'ya ve kırk bir kaza'ya ayrıldığı belirtilmektedir. Bahsi geçen livalar⁴ şunlardır:

1. Kaşgar
2. Aksu
3. İli veya Kulca
4. Tacheng (Çöçek) veya Tarbagatay
5. Altay
6. Urumçi
7. İsmi bulunamamıştır.⁵
8. Hoten

Maslahatgüzar, bunlardan Altay vilayetinin eski zamanlardan beri asıl Çin vilayetleri gibi bir idareye tâbi tutulduğunu, diğerlerinin ise Çinlilerin nezaret ve denetimi altında idare olunduğunu beyan etmektedir. Buna göre her liva idaresinin başında bir *mutassarıf* (*Taoyin*) ve kaza idaresinin başında bir *hâkim* (*Districts magistrate*) bulunmaktadır. Altay müstesna olmak üzere diğer livaların her bir kazasında hâkimin emri altında *Bey*, *Binbaşı*, *Yüzbaşı* ve *Onbaşılar* bulunmakta ve bunlar idare meselelerinde hâkime yardım etmektedirler. En büyük askeri makam olan *Vilâyet Başkumandanı* (*Provincial Commander in Chief*) Kaşgar'da ve bir *Müdafaa Komiseri* (*Defence commissioner*) İli veya Kulca'da oturmaktadır. Nihayet 150,000'e varan Çinli asker ve memur ile asılları Kansu'dan gelmiş olup Avrupalıların ve yerlilerin mühtedi mânâsında verdikleri “*Dönken*” isminin yanlış telaffuz ile “*Tungan*” dedikleri yüz bin Çinli Müslüman haricindekilerin aslen Türk ve dinen Müslüman olduğu anlaşılmaktaydı (TDA/571/35962-141908-1, 27.05.1934: 2-3).

İkinci bölümde Şarkî Türkistan'da vuku bulan isyan hareketlerinin arka planına ilişkin değerlendirmelere yer verilmiştir. Çin hükümetinin asıl Çin vilayetlerindeki idaresizliğinin Şarkî Türkistan üzerinde daha ziyade kendisini göstermesi, dinde ve dilde ayrı bulunan bu halk kitlesini her fırsatta onlara karşı isyana sevk etmiştir. Söz konusu isyanlar zamana göre siyasi ve iktisadi emeller altında, Çarlık Rusyası ve İngilizler tarafından açık ve kapalı yardımlar görmüştür. Halk uzun zamandır Çin-Rus-İngiliz nüfuzları altında çırpınıp durmuş ve Çin'in her zafiyette bulunduğunu zannettiği zamanda başkaldırmıştır. Maslahatgüzarın ifadesiyle “Çinli unsurların çıkardığı 1912 ihtilaline, Çinlilere karşı olan nefreti dolayısıyla tamamıyla iştiraktan çekinen bu halk kitlesi I. Dünya Harbi'nin verdiği derslerden ve bilhassa da Türklerin büyük başbuğu olan Mustafa Kemal'in emir ve kumandası altında yapılan kurtuluş hareketinden örnek alarak Pekin'in merhametsiz idaresine karşı 1928 sonlarına doğru kat'î bir şekilde isyan

³ Alan ölçüsü olarak 100 zirâ² = 1 murabba.

⁴ Mülki idarede kaza-vilayet arasında bir derece.

⁵ Turfan.

etmiştir.” Kansu'nun eski bir ailesine mensup olan Tungan General Ma Zhongying'in sonraları Hristiyan General Feng Yuxiang ordusu tarafından bastırılmış olan isyanı da bunlara karışarak Şarkî Türkistan'ın dört bir tarafında isyan dalgası alevlenmiştir. Nihayet bu hareketler Kaşgar ve Hoten'de bir “Şarkî Türkistan Cumhuriyeti” kurulmasıyla sonuçlanmıştır (TDA/571/35962-141908-1, 27.05.1934: 3).

Tokyo Maslahatgüzarı isyan mıntikasında olup biten gelişmeler hakkında ne Japonya'dan ne de başka bir yerden toplu olarak vaziyeti gösterecek ve belgeye dayalı güvenilir bir haber alınabilmesinin mümkün olmadığı kanaatindedir. Her türlü irtibat imkanından mahrum bulunan Şarkî Türkistan mıntikasında Rus ve İngilizlerin resmî ve hususî mahiyette kuvvetli teşkilatları varsa da bunların elinden süzülüp çıkacak haberlerin ancak kendi dileklerini ve düşüncelerini teyit eder mahiyette bulunduğu belirtilmektedir. Resmî bir teşkilatı bulunmayan Japonların ise hususî bir şekilde birkaç adamı bu bölgede çalıştırmakta oldukları, bunların Japon Genelkurmayını aydınlattıklarının büyük bir kuvvetle tahmin edildiği, verecekleri havadislerin ancak kendilerinin yayılmasında menfaat gördükleri ve hakikatı pek az ifade eder haberler olduğu değerlendirilmiştir. Maslahatgüzarın üzerinde durduğu önemli bir nokta da Şarkî Türkistanlılardan alınabilecek haberlere ilişkindir. Belirtildiğine göre daha ziyade ruhî tesirler altında bu insanların verecekleri haberlere inanmak diğer haber kaynaklarına nazaran daha kolay görünmemektedir. Bununla beraber söz konusu hususlar daima göz önünde tutulmak şartıyla bu muhtelif mecralardan gelecek haberler sıkı bir muhakemeden geçirildiği takdirde bir kısmı kat'i, diğer kısmı ihtiyatla telakki edilebilecek bazı neticelere varmak mümkün görünmektedir (TDA/571/35962-141908-1, 27.05.1934: 4).

Maslahatgüzarlık raporunda kaydedildiği şekliyle muhtelif kaynaklardan elde edilmiş haberler başlıklar altında sınıflandırılarak tafsilatlı bir şekilde açıklanmıştır. Bunlar sırasıyla “Sinkiyang vaziyeti”, “Sinkiyang-Çin”, “Sinkiyang-Rusya”, “Sinkiyang-İngiltere”, “Sinkiyang-Japonya” ve “Şarkî Türkistan Cumhuriyeti” başlıkları altında toplanmaktadır.

Üçüncü kısım “Sinkiyang'ın vaziyeti” başlığını taşımaktadır. Bölüm “görülebilir eserleriyle mevcudiyetinden bahsolunan ve menbaları katiyetle kestirilemeyen bir Çin medeniyetinin mevcut bulunduğu ve bu medeniyetin hangi sebepler altında olursa olsun, bütün dünyanın telakkilerini değiştirdiği ve yükselen tekniğe uyan yeni yollar bulduğu” tespitine vurgu yapılarak başlanmaktadır. Çinlilerin asıl Çin'de olduğu gibi ve hatta fazlasıyla yönetimi altına aldıkları memleketlerde (bilhassa Moğolistan, Tibet ve Şarkî Türkistan) cebir yoluyla halkı idare etmeleri ve kendilerinden saymadıkları coğrafyaları mümkün olduğu kadar ihmal etmeleri neticesinde bu yerlerde meskûn halk kitleleri muhtelif zaman ve sebeplerle Çin Hükümetine karşı isyan etmişlerdi. Raporda söz konusu isyanların başarılı olamamasının nedeni olarak şu hususlar beyan edilmektedir:

“Halk kitleleri zamanın icabına göre az veya çok devamlı olarak komşuları Rus ve İngilizlerin yardımlarından da istifade etmişler ise de vaziyeti tehlikeli gören Çinlilerin kat'i bir gayretle işe sarılmaları ve nihayet bu halk kitlelerinin uyanmasından ziyâde uyumasında menfaat gören komşuları Rus ve İngilizlerden bazen birinin bazen de diğerinin yardımlarına dayanmaları ile bu isyanlar muvaffak olamamış ve kanlar içinde boğulmuştur.” (TDA/571/35962-141908-1, 27.05.1934: 5). Görüldüğü üzere Türkistanlıların isyan hareketlerinde yabancı devletlerin etkin olduğu net olarak ifade edilmiştir. Çin devletinin isyan hareketlerini bastırma noktasındaki aktif tutumu ve bölgede etkinlik kurmak isteyen devletlerin politik hamleleri nedeniyle isyan hareketleri sonuçsuz kalmıştır.

Rus ihtilalinin bilhassa Asya milletleri üzerinde yaratmış olduğu büyük tesirleri değerlendiren Maslahatgüzar Nebil Batı'ya göre Şarkî Türkistan'da meskûn halk kitleleri, Çin'de 1912'den az bir zaman önce başlamış olan karmaşa dolayısıyla Çin Hükümetinin müstemleke addettiği yerlerdeki idare sisteminin bozukluğundan istifade etmişti. Bu hususta vurgulanan bir diğer nokta da müstemleke Şarkî Türkistan'ın bilhassa büyük Türk inkılâbının, hudutları dışında hiçbir emel peşinde koşmamasına ve koşmadığını her vesileden istifade ile ilan etmesine rağmen inkılâbın evrensel tesirine boyun eğerek daha muntazam ve kuvvetli kurtuluş hareketlerine başladıkları gerçeği idi (TDA/571/35962-141908-1, 27.05.1934: 5). Bu noktada Türk inkılâbının evrenselliğine vurgu yapmakta fayda vardır. İnkılâbın dünya toplumlarının bağımsızlık ve özgürlük hareketlerindeki tesiri, inkılâbın evrensel niteliğinin en dikkat çeken boyutunu ortaya koymaktadır. Gerçekten de pek çok ulus Atatürk örneğini takip ederek bağımsızlık mücadelelerini şekillendirmiştir. Maslahatgüzar bu hususa önemle dikkat çekmektedir.

Tokyo Maslahatgüzarının belirttiğine göre Şarkî Türkistan Türklerinin millî hareketinden Çin'in diğer bölgelerinde olduğu gibi şahısları namına ve kendi hesaplarına bir pay çıkarmak isteyen Generaller

ve Tungan⁶ olarak ifade edilen Müslüman olmuş Çinlilerin bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu Müslüman Çinlilerden olup Kansu'nun eski ailelerinden birine mensup General Ma Zhongying, Şarkî Türkistan'a Çin ile olan esas bağları kalmak şartıyla bir muhtariyet temin etmek ve Şarkî Türkistan'ı adil bir idareye kavuşturmak perdesi altında şahsi hakimiyetini tesise çalışmaya başlamıştır. Çin'in komünize edildiği veya edileceğinden bahsedilmeye başlandığı zamanlara tesadüf eden bu hareket, yerli Türklerin büyük bir kısmının komünizme karşı olmalarından da istifade etmiştir. Yapılan değerlendirmeye göre söz konusu hareket başarı kazanmış görünse de bir taraftan Çin merkez idaresinin bunlara karşı aldığı tedbirler, diğer taraftan Rusya'nın iktisadî ve siyasî açıdan karşı bulunduğu bu istiklal hareketini imha için General Ma Zhongying'in karşıtları lehine konumlanması söz konusu hareketin daha da büyümesinin önünü almıştır. Diğer taraftan raporda Japonya'nın bölgeye yönelik siyasetinin değerlendirildiği görülmektedir. Bu hususta Mançurya siyaseti bağlamında dört bir tarafını sağlama almak için Moğolistan ve Şarkî Türkistan'ın istiklalini göz önünde bulunduran Japon Hükümetinin faal bir rol üstlenmeye başlamasıyla meselenin tekrar alevlendiği anlaşılmaktadır. İlk zamanları pek kapalı bir şekilde bu işler üzerine gitmek isteyen Japonya'nın hem bu hedefine erişmek hem de Asya kıtası üzerindeki Japon hareketlerine muhalif bulunanların önünü kesmek üzere Moğolistan ve Şarkî Türkistan istiklali meseleleri üzerinde durduğu görülmektedir (TDA/571/35962-141908-1, 27.05.1934: 5-6).

Maslahatgüzarın belirttiği üzere Japonya'nın kıskırtması sonucu Çin Hariciye Nezaretinin 15 Ağustos 1933 tarihinde neşretmiş olduğu resmi tebliğ ile de anlaşılan, ilk Şarkî Türkistan Cumhuriyeti ilan edilmiştir. Cumhuriyetin teşkiline ilişkin birtakım değerlendirmelerin yapıldığı görülmektedir. Çin kaynaklarının vermiş olduğu haberlere göre Mukden civarında doğup vaktiyle Pekin'de tesis edilmiş olan Rus Dil Mektebi'nde okumuş olan "Ku Tao Fu" ve "Ho Ai Jen" isminde iki Moğol'un teşvikiyle bir Şarkî Türkistan Cumhuriyeti teşekkül ettiği bildiriliyordu. Belirtildiğine göre 1 Haziran 1933'te ilan olunan Cumhuriyete Çinli General "Wang Teh lin" ile General "Kung Hsieh young" 100.000 kişilik ordularıyla sadakat göstermişlerdi. Yine Çin menşeli kaynaklara göre bunların maksadının Vladivostok'un da dahil olduğu şekliyle Rus arazisinin bir kısmını, merkezi ve şarkî Kirin'i, Heilongjiang'ı ve şarkî Liaoning'i da alıp Ussuri Nehri üzerinde Vladivostok'un kuzeyindeki Çongçing'i merkez yapmak ve bu suretle Manguku'yu Sibiry'a'dan ayırmak olduğu belirtilmekteydi (TDA/571/35962-141908-1, 27.05.1934: 6). Tokyo Maslahatgüzarının bu noktada aktarmış olduğu bilgiler Çin kaynaklarına dayanmakta ve malumatın güvenilirliğine dair ciddi kaygıların olduğu şüphe götürmemektedir.

Çin neşriyatının meseleye bakışına dair maslahatgüzarlığın önemli değerlendirmeleri bulunmaktadır. Raporda "*Çin'i, düşmanlar ortasında bulunan bir arazi parçasını muhafaza için boğuşmaktan kurtaracak*" diye bu hareketi alkışlayan Çin matbuatı, istiklal beyannamesinin "*beyaz emperyalizm ile kırmızı komünist nüfuzu arasındaki dünya sulhunun geleceği için büyük bir tehlikedir*" şeklindeki ifadeyle bir durum tespiti yapılmıştır. Çin gazeteleri bahsi geçen iki büyük nüfuz arasında bir tampon devlet yaratmak maksadıyla yeni hükümetin ortaya çıktığını vurgulamaktadır. Diğer bir takım Çin gazeteleri ise daha önce bahsi geçen iki Moğol reisinin Sovyet Rusya tarafından desteklendiğini ve kurulan hükümetin yönünü daha ziyade Rusya'ya çevirdiğini iddia etmişlerdir. Bazı Japonlar da istiklal beyannâmesindeki "*Anavatanımız olan Çin, şimdilik gaip ettiği arazi parçalarını geri alacak derecede askeri bir kuvvete malik değildir*" cümlesinden ve Çin matbuatının bu hareketi alkışlamasından bunun bir Çin oyunu olduğunu düşünmenin yanlış olamayacağını ileri sürmüşlerdir. Maslahatgüzar, Çin matbuatının Şarkî Türkistan istiklalinin tarihçesi hakkında yaptıkları neşriyatın elde edilebilmiş olan İngilizce bir özetini vaziyeti mümkün olabildiğince aydınlatılabilmek amacıyla rapora ek olarak gönderdiklerini belirtmiştir (TDA/571/35962-141908-1, 27.05.1934: 6-7).

Türk Maslahatgüzarlığı generallerin söz konusu harekâtlarının Çin'in dikkatini üzerlerine çektiği konusunda bir değerlendirme yaparak Kaşgar ve Hoten livalarındaki Türklerin kendi idarelerini tesis etmek maksadıyla uzun zamandan beri Şarkî Türkistan'da filizlenmiş olan isyan hareketini "mukadder akıbeteye doğru" ilerletmeye başladıklarına ve nihayetinde Şarkî Türkistan Cumhuriyetini kurmayı başardıklarına vurgu yapmıştır. İlaveten raporda bu harekât hakkında asker olduğu tahmin edilen bir yazıcı tarafından kaleme alınmış olan bir yazının da vaziyeti kısmen aydınlatılabileceği düşüncesiyle ek olarak gönderildiğinin altı çizilmektedir. Son olarak daha ziyade askeri mahiyetteki hareketin Japonya matbuatında görülebildiği kadarının Ataşemiliter tarafından Büyük Erkân-ı Harbiye Reisliğine gönderilmiş olan 1 Şubat 1934 tarihli

⁶ Maslahatgüzar bu kelimenin aslının "Dönkmek" masdarından "Dönken" olduğunu kuvvetle tahmin ettiğini belirtmektedir. Döngen kelimesi, Çince'de "Tung-kan", Rus ve Batı kaynaklarında ise "Tungan" ve "Dungan" olarak geçer. Şarkî Türkistan Türkleri, bütün Çin Müslümanlarına bu adı verirken, günümüzde onlar daha çok "Hui-hui" veya "Hui-tse" adıyla bilinmektedir (Hee-Soo, 1994: 517).

ve onu takip eden raporlarda tafsilen bildirilmiş olduğundan söz konusu raporda tekrar olunmadığı aktarılmıştır (TDA/571/35962-141908-1, 27.05.1934: 7-8).

Raporun dördüncü bölümü “Sinkiyang-Çin” başlığı altında detaylandırılmıştır. Bölümün girişinde 3 Şubat 1934 tarihinde Hariciye Vekâletine gönderilen raporda vurgulanmış olan bazı hususlara değinilmektedir. Japonlar’ın iç Moğolistan ve Şarkî Türkistan’da yeni hükümetler teşkili için yaptığı hareketlerin, ahalinin ve nüfuzlu kimselerin de yardımları istenilerek önünün alınmaya çalışılacağı ve lüzumunda bu yerlere sınır ihtiyacının derecesiyle orantılı olmak üzere muhtariyet de verileceği meseleleri bahsi geçen raporda değerlendirilmiştir. Şarkî Türkistan’ın içinde bulunduğu sancılı durumu gören Çinliler geçici tedbirlerle önünü alamayacakları bu vaziyete karşı esaslı birtakım çareler aramaya koyulmuşlardır. 4 Temmuz 1933 tarihli yazı ile bildirilmiş olan Çin Nasihat Heyeti’nin kati bir netice elde edemediğini gören Çinliler, Şarkî Türkistan’ın vaziyetini yerinde görüp tetkik etmek üzere Hariciye Nâzırı Dr. Lo Wen-kan’ı bir heyet başında Şarkî Türkistan’a göndermişlerdir. Kendisi 25 Ağustos 1933 tarihinde uçak ile gittiği Şarkî Türkistan’dan Rusya üzerinden dönerken Çin’in Moskova sefiri Dr. Yen ile de temas sağlamış, Kasım 1933’te Nankin’e dönmüştür (TDA/571/35962-141908-1, 27.05.1934: 8).

Hariciye Nâzırı Dr. Lo Wen-kan’ın Moskova Sefiri Dr. Yen ile görüşerek aldığı tedbirler maslahatgüzarlık raporunda şu şekilde özetlenmiştir:

A maddesi: Nankin Hükümetinin o ana kadar Çin’in diğer bölgelerindeki Çinli halka olduğu gibi Şarkî Türkistan’da Türklere zulmetmiş bulunan Çin memurlarına karşı isyanda halk ile beraber bulunduğu anlatılmıyordu. Eski vali olup halka ve hükümete karşı hıyanetinden dolayı cezası verilmek üzere tevkif edilmiş olan Jin Shuren (Chin Shu-jen)’in merkezin reyini sormaksızın Rusya Hükümeti ile doğrudan doğruya siyasi müzakereler yapmış olmasının Nankin’in bu memurla aynı fikirde bulunmadığını açıkça göstereceğini anlatarak Nankin Hükümetine bir teveccüh celp edilmeliydi.

B maddesi: Bu suretle celp edilecek teveccühün devamını temin etmek noktasında mümkün olabildiği kadar muntazam ve adil bir idare makinesi kurmak gerekliydi. Bunun için General Çan Kay Şek’in tutumu ve Hariciye Nâzırı Dr. Lo Wen-kan’ın da şahsi menfaat görmesi dolayısıyla bir zamanlar Mareşal Chang Hsueh-liang, bu işin başına geçirilmek istenilmiş ise de Mareşal’in bu vazifeyi kabul etmemesi üzerine valiliğe General Sin lung ve Müdafaa Komiserliğine de General Sheng Shi-tsai tayin edilmiştir. Bunların hareketlerini yakından takip etmek üzere de Taşkent ile Sinkiang-Sovyet hududu üzerinde bulunan dört şehirdeki Çin konsoloshâneleri düzenlenmiş ve diğer memurlarla takviye olunmuş bu konsoloshâneler doğrudan doğruya Hariciye Nezâretine bağlanmıştır. Diğer taraftan Çin Hükümeti ile Sinkiyang, Tibet ve İç Moğolistan halkı arasındaki münasebetler kuvvetlendirilebilmek için de Moğolistan ve Tibet İşleri Komisyonunun “Suei hua” (Suiyan), “Hsing” (Ching hai), “Kangting (Sinkiyang)” ve “Lhasa (Tibet)” de dört şubesini açmıştır.

C maddesi: Yine celp edilecek teveccühün devamını temin etmek için Şarkî Türkistan’ın iktisaden Çin’e bağlanması ve ilerlemesi yollarının aranacağı ve tatbik olunacağı ifade ediliyordu. Rusya ve Hindistan’a birçok yolla bağlı bulunduğu halde asıl Çin’e yalnız yol adı verilemeyecek kadar ilkel bir geçit vasıtasıyla Gobi Çölü üzerinden geçip Kalağan’a gelen bir yol ile bağlı bulunduğu bilinen Şarkî Türkistan’ın Çin’e ve Pasifik sahillerine bağlanabilmesi için bir *Highway (otoyol)* yapılması düşünülmüştür (TDA/571/35962-141908-1, 27.05.1934: 9).

Türk Maslahatgüzarın aktardığına göre bu iş için deniz yollarının kapalı bulunduğu zamanlarda Çin ipeğini Roma’ya götürmek ve Çin’i Batı alemine bağlamak üzere İsa’nın doğumundan 125 sene evvel Han sülalesinden İmparator Wu tarafından açılmış olan, İpek Yolu⁷ adını taşıyan ve Şarkî Türkistan’dan geçmekte olduğu kuvvetle tahmin edilen yolun bulunarak bir otoyol haline getirilmesi düşünülmüş ve bunun için de Orta Asya’da değerli birtakım araştırmalarda bulunmuş olan Dr. Sven Hedin’e müracaat edilmiştir. Hedin beraberine Dr. Folke Bergman (İsveçli), Dr. Hummer (İsveçli), Dr. George Boderbahan (İsveçli), Kung Chi chung (Çinli, Şömendöferler Nezareti mühendislerinden), Yu Chin chav (Çinli, Şömendöferler Nezareti mühendislerinden) ile iki Moğol ve birkaç Çinli hizmetkar alarak 1933 senesinin Ekim sonlarına doğru yola çıkmıştır (TDA/571/35962-141908-1, 27.05.1934: 10).

Maslahatgüzar Batı, Milli İktisat Şurası’nın Şensi, Kansu ve Şarkî Türkistan vilayetlerini Pasifik sahillerine bağlayacak olan bu otoyolun planlarının hazırlandığını belirtmektedir. Bu planlara nazaran

⁷ İpek yolu Antik dünyanın en ünlü ticaret yollarından biriydi. Bu yol Çin’den gelen çok değerli ipek mallarının karadan Batı’ya geçtiği tüm güzergahları ifade etmektedir. M.Ö. II. yüzyıl civarında başlayan bu ticaretin güzergâh trafiği zaman içerisinde değişkenlik göstermiştir. İpek Yolu ticaretinin ekonomik değeri tahmin edilebilir olsa da kültürel önemi tartışılmazdı. İpek Yolu, Budizm ve İslâm’ın yayılmasını kolaylaştırmış ve Avrasya’da bilimsel, teknolojik ve sanatsal yayılmaya katkıda bulunmuştu. (Chen, 1977: 57-58; Rossabi, 2022: 4).

takriben 9000 mil uzunluğunda olacak olan bu yolun yaklaşık 10 milyon Türk lirasına mâl olacağı düşünülmektedir. Raporda bu hususta detaylı malumat veren bir gazete yazısının ekte gönderildiği bilgisi verilmektedir. Diğer taraftan Şarkî Türkistan'ın istiklali için mücadele eden ve bir de Şarkî Türkistan Cumhuriyeti adıyla müstakil bir hükümet tesis edenlerin bu hükümeti sağlamlaştırmak için yaptıkları çalışmaları kuvvetlendirmek için İsa Yusuf Alptekin Bey⁸ ve İbnüsselim gibi aslen Şarkî Türkistanlı olan bazı isimlerle temas kurularak bunlara bir risale çıkarttırılmıştır (TDA/571/35962-141908-1, 27.05.1934: 10).

Bütün tedbirlere rağmen kendi başına meseleyi çözemeyeceğini gören Nankin hükümeti, isyanı bastırmaya ve istiklal hareketini kökünden yok edecek çareler aramaya ve tatbik etmeye kalkmış, iktisadi ve daha ziyade siyasi sebepler altında Şarkî Türkistan istiklaline karşı bulunan Sovyet Rusya ile anlaşmıştır. Maslahatgüzar Çin, Japon ve dünya matbuatının neşriyatından oldukça sarıh bir şekilde anlaşılan bu anlaşmanın en nihayet Çin'in Moskova Sefiri Dr. Yen tarafından Nankin'de yapılmış bir beyanla teyit edildiğini vurgulamaktadır (TDA/571/35962-141908-1, 27.05.1934: 10-11).

Maslahatgüzarlık raporunun beşinci bölümü "*Sinkiyang-Rusya*" başlığını taşımaktadır. Bölümde Rusya'nın Şarkî Türkistan'la olan siyasi ve iktisadi alakalarının değerlendirildiği görülmektedir. Maslahatgüzarın üzerinde durduğu önemli bir nokta Pasifik sahillerine inen ve bu iniş için Orta Asya'daki geniş Türk ülkesini elinde tutmak mecburiyetinde bulunan Çarlık Rusya'sının bölgeye ilişkin menfaatleriydi. Raporda beyan edildiği üzere Rusya, bu memleketlerin yanı başında bulunan aynı ırklarla veya aynı dine mensup diğer ırklarla meskûn memleketleri tamamıyla bir tarafa bırakamazdı. Bunun neticesi olarak emperyalist yol tutan diğer başka devletler gibi Çarlık Rusya'sının da bu hakimiyet emellerinin hududu ancak kendi gibi olan diğer devletlerin yani İngiltere'nin hududları idi. Maslahatgüzar Batı'ya göre bu karşılaşma 1907 anlaşmasıyla Asya'nın, Rusya ve İngiltere arasında kuzey ve güney nüfuz mntıklarına ayrılmasıyla geçici olarak yatıştırılmıştı (TDA/571/35962-141908-1, 27.05.1934: 11).

Çarlık Rusyası'nın yerine Sovyet Rusya geçtiği zamanlarda inkılabın "her milletin kendi mukadderatına ancak kendisi hâkim olabilir" düsturuna dayanan Rusya'nın Asya'daki arazisi üzerinde yaşayan muhtelif milletler istiklallerini ilan ile bir takım müstakil devletler kurmuşlardı. Türk maslahatgüzarı bu devletlerin birer birer ve sırasıyla komünize edilmelerinin sebeplerini değerlendirmiştir. Batı, yeni oluşumların bir taraftan iktisadi birlik esasına dayanmıyor oluşları, diğer taraftan ilk zamanlar şiddetle cihanın komünize edilmesi düsturunu tutan ve yürütmeye çalışan Moskova idaresinin politikaları neticesinde söz konusu akıbete uğradıkları kanaatinde (TDA/571/35962-141908-1, 27.05.1934: 11-12).

Maslahatgüzarın üzerinde durduğu önemli bir nokta Rusya'nın genişleme politikasının çok çeşitli sebepler altında ve başka yollar tutarak kendini gösterdiği gerçeğiydi. Batı'ya göre Asya kıtası üzerinde bulunan komünist hükümetlerin, ideolojiye bağlılıkları tabii ve zaruri bir ilerlemenin neticesi olmaktan ziyade aydınlanmış bir tabakanın diğerlerini sürüklemiş bulunmasına dayandığından bu bağları pek tabii olarak hakikate çevirmek isteyen Komünist Partisi bu devletleri sanayileştirmeye başlamıştı. Söz konusu hareket tarzı bu kısımların dışarıdan gelecek bir taarruza dayanabilmelerini kolaylaştırmak fikri ile de hızlandırılmıştı. Raporda gerek bu memleketlerin bahsi geçen taarruzdan korunması hususundaki beklentiler, gerek sanayi mahsullerine yakın pazarlar bulunmasındaki zaruri ihtiyaçların Sovyet Rusya'yı Mançurya ve Moğolistan'la olduğu gibi Şarkî Türkistan ile yakından alakadar olmaya sevk ettiği belirtilmiştir. Şarkî Türkistan'ın Rusya ile olan hudutları üzerinde yaşayan halkın muhtelif isimler altında da olsa Türk olması, henüz zaruri olarak fikirleri tamamen komünize edilememiş olan bu halkın Şarkî Türkistan'da kurulup ilerleyecek olan bir Türk hükümetine pek tabii olarak yakınlık gösterecekleri aşıkardı. Sovyet hükümetinin düşüncesine göre Çin'den ayrılmış olan ve Çin'in kudretsizliği dolayısıyla Çin nüfuzu altında kalamayacak olan bu hükümetin, o zamanki vaziyete nazaran, Rus nüfuzuna da bağlanamayacağını ve zaruri şekilde daha ziyade İngiliz tesiri altında kalacağı ve hudud üzerindeki Türkler için Tacikistan, Kırgızistan, Kazakistan ve Oyrat hükümetlerinin de yavaş yavaş bu noktaya doğru kayacakları muhtemeldi. Bu bakımdan maslahatgüzar, Sovyet hükümetinin Şarkî Türkistan'ın o günkü siyasi ve iktisadi vaziyetini muhafaza etmesini menfaatlerine daha uygun görmek zaruretinde olduğunu düşünüyordu (TDA/571/35962-141908-1, 27.05.1934: 12-13).

Türk temsilci, Çin-Rus münasebetlerinin o zamanki şeklinin kanaatini kolaylaştırdığını vurgulamaktadır. Onun düşüncesine göre Çin'in Türkistan meselesinde Rusya'dan istediği yardımları kolaylıkla elde ettiği ve Mançurya'dan Rus topraklarına çekilmiş olan Çin kuvvetlerinin Ruslar tarafından

⁸ Çin'in 1950'lerin sonlarından 1970'lerin sonlarına kadar görece uluslararası izolasyonu sürecinde Üçüncü Dünya'daki ulusal kurtuluş hareketlerinin aktivist diplomatik savunuculuğu yapan İsa Yusuf Alptekin, Mehmet Emin Buğra'nın 1964'te ölümü üzerine Türkiye'deki Uygur toplumunun liderliğini üstlenmiştir (Clarke, 2016: 246).

Şarkî Türkistan'a nakledildiğini göz önüne almak vaziyeti oldukça aydınlatılabilir kılıyordu. Diğer taraftan Batı, Şarkî Türkistan'ın Çin'e olan bağlantılarına nazaran iyi bir durumda bulunan yedi yol ile Rus Türkistan'ına bağlı bulunmasının da sanayileşen ve gittikçe sanayileşecek olan Rus Türkistan'ı mahsullerine oldukça iyi bir pazar olacağına şüphe edilemeyeceği kanaatindeydi. Maslahatgüzar, bu hususta bir fikir verebilmek için Şarkî Türkistan'ın Sovyetlerle 1932 ve 1933 seneleri on bir ayı içinde olan ticari münasebetlerini gösterir iki levhayı ekte gönderdiğini beyan etmektedir. Ona göre Rusya'nın 1926 senesinde başlayarak 1930 senesi Nisan'ında bitirmiş olduğu ve oldukça maliyetli olan 1481 kilometre uzunluğundaki Türkistan-Sibirya hattına bakmak vaziyeti aşağı yukarı aydınlatmak için kâfi gelmekteydi (TDA/571/35962-141908-1, 27.05.1934: 13).

Maslahatgüzar Batı'nın dikkat çekmek istediği bir husus da Mançurya meselesine ilişkin çok sayıda teferruatlı raporun Türk Hariciyesine gönderildiği idi. Maslahatgüzar, bu raporlarda Mançurya için bir Rus-Japon anlaşmasının mevcudiyetinden diplomatların toplantılarında bahsedildiğini fakat böyle bir anlaşmanın mevcudiyeti kabul edilse bile iki devletin Asya kıtası üzerindeki vaziyetlerine bakarak bu anlaşmanın devam edemeyeceğini beyan ettiğini hatırlatmaktadır. Diğer taraftan maslahatgüzarın yazdığına göre mevcudiyetinden bahsolunan bu anlaşmanın 1907 Rus-İngiliz anlaşması gibi Asya kıtasının doğusunu ve ortasını iki nüfuz mıntikasına ayırdığı, Rusya'nın, Çin Şark Şömendöferleri üzerindeki Rus halklarına dokunulmamak şartıyla Mançurya'da Japonya'ya, Japonya'nın da Moğolistan ve Çin Türkistan'ında Rusya'ya serbestiyet verdiği söylenilmekte idi (TDA/571/35962-141908-1, 27.05.1934: 13).

Raporun altıncı bölümü "*Sinkiyang-İngiltere*" başlığını taşımaktadır. Asya'nın kuzey kısmındaki Sovyet Rusya hakimiyetinin günün birinde güney taraflarına da geçebilmesi ihtimallerini düşünerek rahatsızlık duyan İngiltere Hükümeti, Çin'in güçsüzlüğü yüzünden hemen hemen boş bırakılmış ve bilhassa kuzey kısımları Rus nüfusuna terk edilir gibi olmuş olan Şarkî Türkistan'ın vaziyetine daha uzun zaman seyirci kalamayacağını anlamıştı. Raporda belirtildiğine göre İngilizler, Hindistan meselesi noktasından o zamana kadar doğup büyümesine taraftar bulunmadığı Şarkî Türkistan hükümetinin kendi nüfuzu altında olmak şartıyla meydana gelmesini teminde mecbur kalmış ve Hindistan'a bitişik mıntikalarda yaşayıp Çin zulmüne karşı isyan etmiş olan halka, kuracakları hükümeti kendi nüfuzu altına alarak Sovyet Rus nüfuzunun Şarkî Türkistan'da tesisinin önüne geçebilmek üzere el altından yardım etmeye başlamışlardı (TDA/571/35962-141908-1, 27.05.1934: 14).

Türk maslahatgüzarı İngiltere'nin Şarkî Türkistan politikasında en ziyade dikkati çeken noktanın bu hükümetin muhafazakâr unsurdan ziyade münevver tabakaya destek vermesi olduğunu düşünmektedir. Bununla birlikte bu meselede Rusların yerli halktan ziyade Türklere zulmeden ve başka bir asıldan olan Çinli Müslümanları tutması ve Japonların da mürtecî unsurlara dayanmak istemeleri sonucunda İngiltere'nin münevver tabakayı tutmaktan başka bir çaresi bulunmadığını düşünen Türk yetkili, bu destekle fikren dayanılacak kuvvetli bir nokta sağlayan İngiltere'nin politikasını izah etmenin zor olmadığını belirtmektedir (TDA/571/35962-141908-1, 27.05.1934: 14).

Çin'de pek çok açıdan menfaatleri bulunan İngiltere'nin bu işe açıktan açığa yardım edebileceğini hatıra getirmenin aceleci bir düşünce olacağı noktasında değerlendirme yapan maslahatgüzar, İngiltere'nin Şarkî Türkistan Cumhuriyeti hükümetine yardım ettiği ve edeceği şayialarının çıkması üzerine bu haberin derhal Londra'nın en kuvvetli gazeteleri tarafından tezkîp edilmesinin bu noktayı teyit ettiğini belirtmektedir. Türk maslahatgüzarı, İngiltere'nin Şarkî Türkistan Cumhuriyeti hükümetine halihazırda aşağı yukarı nüfuzu altına aldığı hissedilmekte olan Afganistan yoluyla yardımlarını esirgemeyeceğini düşünmenin hakikate uygun olacağını beyan etmektedir (TDA/571/35962-141908-1, 27.05.1934: 15).

Raporun yedinci bölümü "*Sinkiyang-Japonya*" başlığını taşımaktadır. Japonya'nın Şarkî Türkistan meselesi hakkındaki düşüncelerinde o gün için bir değişiklik bulunmadığını ifade eden Batı, Rus-Japon vaziyetinin son zamanlardaki durumuna, daha doğrusu Japon Hariciye Nazırı Hirota'nın bu meseleye verdiği şekle göre açıktan açığa çalışmaktan vazgeçildiğini eklemektedir. Batı'nın belirttiğine göre yetkili makamlar el altından bu meseleler ile uğraşmakta fakat şu şekilde beyanlarda bulunmaktaydılar:

"*Japonya, Mançurya hareketiyle Asya'daki milletlere tutulacak yolu göstermiştir. Bu yolu tutacak olan diğer milletlere mesela Moğol ve Türklere, bugünkü vaziyetimiz itibarıyla Mançurya şeklinde yardım edebilmek imkanlarına mâlik değiliz. Ancak bunların bu hareketlerini büyük alaka ve teveccühle takip etmekten de geri duramayız. Asya'da vukua gelecek her kurtuluş hareketi, bu teveccüh ve alakamızdan emin olabilir. Bu sebeple Japonya'nın Moğol ve Türk meselelerini uzaktan takip etmekten başka yaptığı ve şimdilik yapacağı bir şey yoktur.*" (TDA/571/35962-141908-1, 27.05.1934: 15).

Maslahatgüzar, muhtelif yazılarda ismi geçen Takejiro Jitsukawa'nın eliyle döndürüldüğünü tahmin ettiği bir ajansın her on günde bir "Asya Birliği Ajansı Bülteni" başlığı altında çıkardığı bir risale ile bütün Asya işleri ve Şarkî Türkistan meselesi hakkında Japon matbuatında kısa bir şekilde çıkan haberleri tafsilen verdiğini aktarmaktadır. Bu risalenin o zamana kadar çıkmış olan on beş nüshasının fihristlerinin tercümesi, malumat olmak üzere bitişik olarak raporda sunulmuştur (TDA/571/35962-141908-1, 27.05.1934: 15).

Raporun sekizinci ve son bölümü "*Şarkî Türkistan Cumhuriyeti*" başlığını taşımaktadır. Maslahatgüzar Batı, bu bölümde yeni tesis edilen cumhuriyete dair edindiği malumatlara binaen değerlendirmelerini ortaya koymaktadır. Onun tespitlerine göre Şarkî Türkistan Cumhuriyetini Türk inkılabının düşünce ve hareketlerinden ilham almış ve Şarkî Türkistan halkından bazı ileri gelenlerin vaziyetinden istifade ederek meydana koydukları bir teşekkül olarak kabul etmek gerekiyordu. Maslahatgüzarın beyanatına göre bu teşekkülün arasında Türkiye Cumhuriyeti tarafından hoş görülemeyecek bazı kişiler olmuş olsa da fırsat buldukça bu insanların tasfiye edildiği anlaşılmaktadır. Çin hükümeti Şarkî Türkistan'ın doğu ve orta bölgelerine hâkim bulunmakta, yalnız batı kısmı Şarkî Türkistan Cumhuriyeti idaresine tâbi bulunmaktaydı. Kurulmuş olan bu yeni Türk Cumhuriyetinin bahsedilen zorluklar içerisinde kendini kurtarıp kurtaramayacağını ancak zamanın göstereceğini vurgulayan Batı, yakın bir gelecekte Asya meselesinin bel kemiğini Türk meselesinin teşkil edeceğini düşündüğünü beyan etmektedir (TDA/571/35962-141908-1, 27.05.1934: 17).

Türk yetkili, yeni kurulan Cumhuriyetin Türk inkılabından etkilendiğini belirtmekle beraber Uygur aydınlanması ile bağımsızlık hareketi arasındaki ilişkilere dair bir izahatte bulunmamıştır. Esasen Doğu Türkistan Bağımsızlık Hareketi Uygur Aydınlanmasının ideolojik varisi olan pan-Türkizm ve pan-İslâmizm'den oldukça etkilenmişti. Hareketin temel amaçları "Çin'in egemenliğini devirmek" ve "etnik bölgeleri özgürleştirmeye" çalışmaktı. Bağımsızlık hareketinin önemli bir örgütsel özelliği, Uygur aydınlarının birincil savunucuları ve katılımcıları olarak oynadıkları roldü. Bu koşullar Uygur aydınlanması ile Doğu Türkistan Bağımsızlık Hareketi arasındaki çizgisel ilişki nedeniyle ortaya çıkmıştı. Hareketin bir diğer önemli örgütsel özelliği, Uygur halkının desteğini çekmek için "İslami cihat"ın bir toplanma çığlığı olarak kullanılmasıydı. Bağımsızlık hareketinin bu yönü, kısmen pan-İslâmizm kavramından etkilenmişti, ancak aynı zamanda çağdaş Uygur toplumu gerçeğinin de bir yansımasıydı.

Tokyo Maslahatgüzarlığının yukarıda detayları aktarılan raporunu tamamlayıcı mahiyette "*Şarkî Türkistan'ı Sovyet Rusya'ya bağlayan yollar, Sovyetlerin Sincan'a ithal ettikleri malların miktar ve kıymetleri, Sincan'dan Sovyet Rusya'ya ithal olunan malların miktar ve kıymetleri, Pan-Asya Ajansı Bülteni (Bulletin de l'agence pan-Asiatique)*" dökümü gibi başlıklar ekte sunulmuştur.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Türkiye Cumhuriyeti barışçıl bir politika çizgisinde sadece Batı dünyasındaki gelişmelere dikkat kesilmemiş, aynı zamanda Uzak Doğu'daki dengeleri de bölgedeki temsilcilikleri kanalıyla yakından takip etmiştir. Tokyo Türk Maslahatgüzarlığı bu bakımdan Türkiye Cumhuriyeti'nin Uzak Doğu siyasetine dair önemli bir merkez olmuştur. Raporun kaleme alındığı 1934 yılı Şarkî Türkistan'da ve Asya'da önemli gelişmelerin yaşandığı bir tarihti. Türk diplomatik kanalları 1933'te kurulmuş olan Şarkî Türkistan Cumhuriyetinin mevcudiyetini sürdürebilmesinin mümkün olup olmadığına dair geniş ölçüde bilgi alışverişi içindeydi. Maslahatgüzarlık Asya siyasetinin anlaşılabilmesi noktasında Şarkî Türkistan'ın öneminin farkındaydı.

Tokyo Türk Maslahatgüzarlığı, 1934 yılından önce de detaylı olmamakla beraber farklı amaçlarla kaleme alınan raporlarla pek çok mesele hakkında bilgiler aktarmıştır. 1934 tarihli rapor, Şarkî Türkistan meselesinin Türk dış politikası açısından önemini ortaya koymak maksatlı kaleme alınmış ve böylece Hariciye Vekâleti teferruatlı şekilde bilgilendirilmiştir. Maslahatgüzar Nebil Batı, Türkistan'ın coğrafi, idari ve demografik durumu, Şarkî Türkistan Cumhuriyeti'nin kuruluşuna giden süreçteki gelişmeler, Şarkî Türkistan'a dair istihbârî bilgilerin geçerliliği, Türkistanlıların isyan hareketlerinin başarısız olmasında etkili olan Çin, Rus ve İngiliz politikaları, Şarkî Türkistan Cumhuriyeti'nin tesisine ilişkin bilgiler, yabancı matbuatta Türkistan'a ilişkin meselelerin ele alış biçimi, Çin'in Şarkî Türkistan hareketine olan bakışı, politikası ve istiklal mücadelesini engelleme çabaları, Çin ve Moskova arasındaki diplomatik temaslar ve Sovyet Rusya'nın Türk memleketlerinin istiklaline engel olma çabaları gibi pek çok konuda detaylı bilgiler paylaşmıştır.

Maslahatgüzarlık raporunda bölgede etkin nüfuz sağlama çabasında olan yabancı devletlerin siyasetleri ayrı başlıklar halinde analiz edilmiştir. Türk maslahatgüzarın üzerinde durmuş olduğu önemli

bir husus da Türkistan istiklal hareketinin Türk inkılâbından ilham aldığı ve Şarkî Türkistan Cumhuriyetinin bu temelde teşekkül ettiği meselesi olmuştur. Tokyo Maslahatgüzarlığı söz konusu girişime dair beklenti ve değerlendirmelerini Hariciye ile paylaşmıştır. Şarkî Türkistan Cumhuriyeti'nin yakın gelecekteki Asya meselesinin önemli bir parçasını oluşturacağı tespiti bu noktada dikkat çekmektedir.

İkinci Çin istilası dönemi Şarkî Türkistan'da bir istikrar yaratmadığı gibi çeşitli isyanların yaşanmasına da sebep olmuştur. 1933 ve 1944 yıllarında meydana gelen ayaklanmalarla Şarkî Türkistan'da on yıl arayla iki devlet kurulmuştur. Türkler tarafından kurulan milli devletler uzun ömürlü olmamış, kısa bir zaman sonra bağımsızlıklarını kaybetmişlerdir. 1949'da Çin Halk Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla Çin'in Şarkî Türkistan'a yönelik politikasında bazı açılımlar görülse de temelde bir değişiklik yaşanmamıştır. Komünist Çin zulmünden kaçan Şarkî Türkistanlılar için Türkiye Cumhuriyeti yeni bir vatan olmuştur. Bu dönemde yaşanan göçler, Türkiye ve Şarkî Türkistan ilişkilerinde yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Türk Hükümeti ve kamuoyu Atatürk döneminde olduğu gibi bu süreçte de Şarkî Türkistan meselesini yakından takip etmiştir. Türkiye Cumhuriyeti'nin Şarkî Türkistan politikası, Uygur Türkleri ve diğer Türk halklarının yaşadığı insan hakları ihlallerine ve kültürel baskılara duyarlılıkla yaklaşan bir temelde şekillenmiştir. Türkiye, bu konuda insan hakları ve evrensel değerleri koruma, Uygur Türklerinin kültürel kimliğini ve dini özgürlüklerini savunma amacı taşımaktadır.

Yazarlık Katkısı

Çalışma tek yazarlı olarak yürütülmüştür.

Etik Kurul Beyanı

Bu çalışma için etik kurul onayı gerekmemektedir.

KAYNAKÇA

- Alptekin, İ. Y. (1985). *Esir Doğu Türkistan İçin*. İstanbul: Doğu Türkistan Neşriyat Merkezi.
- Baysun, A. R. (1943). *Türkistan Millî Hareketleri*. İstanbul: Alaeddin Matbaası.
- Bellér-Hann, I. (2008). *Community Matters in Xinjiang (1880-1949): Towards a Historical Anthropology of the Uyghur*. Leiden & Boston: Brill.
- Bovingdon, G. (2004). *Autonomy in Xinjiang: Han Nationalist Imperatives and Uyghur Discontent*. Washington: East-West Center Washington.
- Bovingdon, G. (2010). *The Uyghurs: Strangers in Their Own Land*. New York: Columbia University Press.
- Buğra, M. E. (1952). *Doğu Türkistan: Tarihi, Coğrafı ve Şimdiki Durumu*. İstanbul: Güven Basımevi.
- Chen, J. (1977). *The Sinkiang Story*. New York: Macmillan Publishing Co., Inc.
- Clarke, M. (2016). Xinjiang From the 'Outside- in' and the 'Inside- Out': Exploring the Imagined Geopolitics of a Contested Region. (Ed. Hayes, A. & Clarke, M.). *Inside Xinjiang: Space, Place and Power in China's Muslim Far Northwest* In (s. 225-259). London & New York: Routledge.
- Dillon, M. (2004). *Xinjiang: China's Muslim Far Northwest*. London & New York: RoutledgeCurzon.
- Dwyer, A. M. (2005). *The Xinjiang Conflict: Uyghur Identity, Language Policy, and Political Discourse*. Washington: East-West Center Washington
- Eberhard, W. (1995). *Çin Tarihi*. Ankara: TTK Yayınları.
- Forbes, A. D. W. (1986). *Warlords and Muslims in Chinese Central Asia: A Political History of Republican Sinkiang 1911-1949*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gao, J. Z. (2007). The Call of the Oases: The 'Peaceful Liberation' of Xinjiang, 1949-53. (Ed. Brown, J. & Piskowicz, P. G.). *Dilemmas of Victory: The Early Years of the People's Republic of China* İçinde (s. 184-204). Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Gladney, D. C. (2004). Islam in China: Accommodation or Separatism? (Ed. Feener, R. M.). *Islam in World Cultures: Comparative Perspectives* İçinde (s. 161-181). Santa Barbara, California: ABC-CLIO, Inc.
- Hayit, B. (1995). *Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi*. Ankara: TTK. Yayınları.
- Hee-Soo, C. L. (1994). Döngen. *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (C. 9)* İçinde (s. 517-518). İstanbul: TDV Yayınları.
- Ke, W. (2018). *The East Turkestan Independence Movement: 1930s-1940s*. Hong Kong: The Chinese University Press.
- Kurban, İ. (2020). *Şarkî Türkistan Cumhuriyeti (1944-1949)*. Ankara: TTK Yayınları.

-
- Lattimore, O. (1950). *Pivot of Asia: Sinkiang and the Inner Asian Frontiers of China and Russia*. Boston: Little, Brown and Company.
- Rossabi, M. (2022). *China and the Uyghurs: A Concise Introduction*. London: Rowman & Littlefield Publishers.
- Saray, M. (2015). *Doğu Türkistan Türkleri Tarihi*. İstanbul: Aygan Yayıncılık.
- Taşagıl, A. (2012). Türkistan. *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (C. 41)* içinde (s. 556-560). İstanbul: TDV Yayınları.
- Türk Diplomatik Arşivi (TDA). TDA/571/35962-141908-1, 27.05.1934.
- Türkiye Cumhuriyeti Tokyo Büyükelçiliği. (2023). <http://tokyo.be.mfa.gov.tr/Mission/MissionChiefHistory> adresinden 15.04.2023 tarihinde erişildi.
-